

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.75:316.34

СОЦІАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ: СОЦІОКУЛЬТУРНА ПРОЕКЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ НЕРІВНОСТЕЙ

Бабенко Світлана Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Поняття «життєвий успіх» входить до повсякденної культури як таке, що поєднує цілеспрямованість життєвої активності людини та суспільне визнання певних цілей, способів дії та способу життя. Сприйняття поняття «успіх у житті», легітимація у суспільній думці понять «успішна людина», «життєвий успіх», а також практики досягнення життєвого успіху зазнають суттєвих змін за часів пострадянських перетворень під впливом артефактів масової західної культури суспільства модерн, зокрема культури споживання, а також стрімкого соціального розшарування й створення нових вимірів соціальних нерівностей. У статті аргументується важливість соціологічного вимірювання життєвого успіху з позицій ресурсів та спрямування активності особистості в межах досліджень соціальних нерівностей на основі вторинного аналізу даних соціологічного моніторингу ІС НАН України 2007 року та Міжнародної програми соціального дослідження (модуль соціальних нерівностей 2009 року).

Ключові слова: життєвий успіх, соціальні нерівності, соціокультурна трансформація пострадянського суспільства.

Понятие «жизненный успех» входит в повседневную культуру как объединяющее целеустремленность жизненной активности человека и общественное признание определенных целей, способов действия и образа жизни. Восприятие понятия «успех в жизни», легитимация в общественном мнении понятий «успешный человек», «жизненный успех», а также практики достижения жизненного успеха претерпевают существенные изменения в контексте постсоветских трансформаций под влиянием артефактов массовой западной культуры общества модерн, в частности культуры потребления, а также стремительного социального расслоения и возникновения новых измерений социальных неравенств. В статье аргументируется важность социологического измерения жизненного успеха с позиций ресурсов и направленности активности личности в рамках исследований социальных неравенств на основе вторичного анализа данных социологического мониторинга ИС НАН Украины 2007 года и Международной программы социального исследования (модуль социальных неравенств 2009 года).

Ключевые слова: жизненный успех, социальные неравенства, социокультурная трансформация постсоветского общества.

The concept of life-course success belongs to the daily life culture as the one that is gathering goal-oriented life activity of the person and social recognition of some goals, patterns of behavior and life style. Perception of the concept "life-course success", legitimating "successful person", "life success" in public opinion, as well as the practices of life success achievement undergo significant changes during post-USSR transformation. They are framed by artifacts of western culture spread massively through mass media and consumerism, as well as by rapid social stratification, deepening and widening of social inequalities. The article is to argue the importance of sociological measurement of the life-course success attitudes, resources, practices and directing the individual activity within the frame of social inequalities studies. Arguments are based on the secondary data analysis from Sociological Monitoring IS NAS of Ukraine 2007 and International Social Survey Program 2009, module on Social Inequalities.

Keywords: life-course success, social inequalities, sociocultural transformation of post-USSR society.

Динаміку соціальних нерівностей традиційно описують та пояснюють за допомогою таких макроекономічних та макросоціальних показників, як коефіцієнт Джині або класова мобільність, що стало класичним способом соціологічного дискурсу щодо нерівностей соціального положення, статків, статусів тощо. Сучасні тенденції соціологічних розвідок зосереджені переважно на структурних вимірах нерівностей та проблематиці доступу до освіти, бідності, механізмів формування та «закриття» еліт, факторів стратифікації і т.д. з позиції опису структурних, функціональних та частково діяльнісних компонентів динаміки нерівностей. Соціокультурний вимір соціальних нерівностей та їх динаміки залишається на периферії соціологічного дискурсу, оскільки традиційні канони дослідження культурних обумовленостей соціальних нерівностей вважались латентно включеними в аналіз проблематики (не)справедливості нерівностей та дослідження культурного \ символічного капіталу як одного з факторів нерівностей та стратифікації. Однак взаємозв'язок між культурними факторами суспільних процесів та динамікою соціальних нерівностей за умов глобалізації культур та пострадянською «відкритістю» суспільств до запозичення нових культурних форм, соціальних практик та суспільних інститутів стає більш вагомим і потребує більш детального соціологічного аналізу, зокрема у дослідженні процесів відтворення, наслідування та зміни соціальних нерівностей.

Специфіка аналізу соціальних нерівностей у контексті культури полягає у взаємному проникненні елементів культури, структури та людської діяльності, на яку орієнтує структурно-діяльнісний підхід в соціології (Е.Гідденс, М.Арчер, П.Штомпка). «Звернення до культури як до інтегративного показника орієнтує на дослідження моментів активності особистості, що відображають її цілісну спрямованість, взаємозв'язок, структурну упорядкованість, системність якостей, цілісність діяльності». [1, с. 101]. Наведена цитата з підручника з соціології О. О. Якуби, втілює цілісний системний спосіб соціологічного мислення, у межах якого пропонуємо аналізувати особливості взаємодії соціальної активності особистості та культури суспільства посткомуністичних перетворень у площині динаміки соціальних нерівностей.

Взаємодія культури суспільства та особистості за часи радикальних перетворень має низку особливостей, які призводять до суспільних змін у довготривалій перспективі. Соціалізація особистості, яка припадає на періоди аномії у суспільстві, призводить до інверсій та трансформацій нормативного сприйняття суспільства та тих інститутів, що його підтримують, а також відкриває простір для соціальних інновацій та інституціоналізації нових способів життя, як це переконливо аргументує Р. Інглхарт за даними міжнародного порівняльного дослідження «Світове дослідження цінностей» [2, р. 134-148]. Можливість довести або спростувати ці теореми теорії соціалізації можна буде на матеріалі аналізу цінностей та установок покоління, соціалізація якого припала на середину 1990-х років у країнах колишнього СРСР та посткомуністичних суспільствах Центральної та Східної Європи вже через десять років.

Посткомуністичний період трансформації українського суспільства є важливою складовою багатовекторних перетворень, що спричинені процесами «залежності від минулого» (path dependency) та модернізації, постмодернізації та традиціоналізації, локалізації та глобалізації. Ці множинні процеси ускладнюють відтворення усталеності у суспільному розвитку останніх двох десятиріч та спонукають дослідників на наукові розвідки та перевідкриття основ суспільства, класичних для соціологічного наукового дискурсу (таких як громада та громадянське суспільство, соціальні нерівності, класи та системи стратифікації, ідентичності та суб'єктність соціальної дії, соціальна інтеграція та конфлікти, практична культура та стилі життя).

Особливості зміни систем нерівностей у суспільстві полягають у неможливості безпосереднього втручання у механізми відтворення нерівностей, оскільки вони складаються з взаємодії структурних (ресурсних) компонентів, особливостей конфігурації соціальної структури (соціально-класової, або стратифікаційної), культурних факторів (соціального сприйняття нерівностей як таких, установок на легітимізацію нерівностей та моделей соціальної мобільності), а також соціальної активності (соціальної дії та соціальних практик), спрямованої на відтворення чи зміну позицій у системах нерівностей. Усі ці взаємозв'язки мають характер не тільки прямої, але й зворотної залежності, оскільки системи соціальних установок та дії, з одного боку, є обумовленими структурами сприйняття та моделями соціальної дії, а з іншого боку, мають простір для соціальної творчості та інновації з боку соціальних суб'єктів (індивідуальних та групових акторів, агентів тощо), особливо за часів суспільних перетворень. Такий погляд на сутність процесів соціальної трансформації та, зокрема, динаміки нерівностей в умовах суспільної трансформації є похідним з теорії структурно-діяльнісного пояснення суспільства (М. Арчер, П. Бурдьє, Е. Гідденс, Т. Заславська, О. Куценко, П. Штомпка, В. Ядов).

Важливим компонентом практичної культури¹ суспільства типу модерн є поняття про життєвий успіх. Це поняття входить до повсякденної культури як таке, що поєднує цілеспрямованість життєвої активності людини та суспільне визнання певних цілей, способів дії та способу життя. Орієнтація на життєвий успіх чи стратегії досягнення – це такий спосіб організації життя людини за епохи модерн, що є великою мірою раціоналізований, орієнтований на інших (цілераціональний або ціннісно-раціональний, за визначенням М. Вебера), а також спрямований на досягнення суспільно визнаних цілей за допомогою суспільно визнаних (або принаймні суспільно незаперечних) способів, якщо звернутися до обґрунтувань соціальної дії Р. Мертона.

Місце життєвого успіху в системі цінностей суспільства, змістовне наповнення цього поняття на рівні повсякденного актора говорить про спрямованість практичної культури на внутрішній або зовнішній світ людини, рівень взаємодії інституційного регулювання інтенційної потреби людини в самореалізації та соціальному схваленні (визнанні) форм та результатів цього самовираження; а також про соціальне узгодження форм та факторів успішної життєвої перспективи, що пов'язана із наступністю поколінь та процесом соціалізації.

Особливістю радянського способу життя було створення суспільного середовища «іншого модерну» (за термінологією Е. Гідденса), в якому поряд з іншими феноменами відношення до життєвого успіху мало суттєві відмінності та не було легітимованою цінністю й ціллю життєвої перспективи людини. Найважливішим в цьому контексті є спрямованість на досягнення життєвого успіху як *індивідуальна* перспектива життя людини суспільства модерну у протилежність колективістським установкам на першорядність колективних перемог та досягнень, підпорядкованість індивідуальних домагань та прагнень колективним інтересам за радянських часів суспільства «іншого модерну». Саме тому сприйняття поняття «успіх у житті», легітимізація у суспільній думці понять «успішна людина», «життєвий успіх», а також практики досягнення життєвого успіху зазнають суттєвих змін за часів пострадянських перетворень під впливом артефактів масової західної культури суспільства модерн, зокрема культури споживання.

Останнім часом увага вітчизняних дослідників звертається до понять «успіх» та «життєвий успіх» як у психологічному (наприклад, Є. Головаха та співавтори[3]), культурологічному (Л. Бевзенко [4]), так і в соціологічному (М. Шульга[5], Н. Паніна [6], С. Бабенко [7], Л. Бевзенко [8], О. Гудзенко [9]) вимірах. Показовими та актуальними у межах нашої роботи є й дослідження російських науковців (А. Ю. Соґомонов [10], Б. Докторов [11], Б. Дубин, [12], А. В. Прокоф'єв, [13]), до яких ми будемо звертатись, але з певними обмеженнями щодо перенесення висновків, які зроблено за результатами польових досліджень в Росії протягом 2000-х років, оскільки українське суспільство останнім часом має все більше відмінностей від російського, особливо щодо соціального сприйняття та культурних легітимізацій ціннісно-цільових феноменів. На відміну від твердження Л. Бевзенко щодо подібності соціокультурної ситуації в Росії та Україні [14, с. 46-47], ми будемо обережніше ставитися до безпосереднього копіювання ставлення до українського суспільного сьогодення як до соціальності, яка є подібною до російської. Наприклад, Л. Бевзенко аналізує феномен аномії як явище, що має загальний характер для російського та українського суспільств, тому за результатами досліджень цього феномену в Росії авторка розповсюджує висновки й на українське суспільство. Проте, погоджуючись із тим, що феномен аномії як такої характерний для нашого суспільства і цей факт підтверджений даними соціологічного моніторингу [15, с.46-52] можна аргументувати певні відмінності характеристик аномії в російському та українському суспільствах, які представлено у аналітичних роботах російських та українських дослідників [16, с. 5-10]. Зокрема, феномен аномії в Росії долається за допомогою повернення до сильної владної вертикалі, що головним здобутком має «порядок» у протизага «свободі», тоді як в Україні аномія долається за принципом «подвійної інституціоналізації» [17, с. 5-22] та множинності осередків влади, яка основним здобутком може поставити наявність «багатополосності влади» в Україні на протилежність «порядку одностайності» та підсилення владної вертикалі та централізації в Росії. Іншими є і механізми індивідуального та групового подолання аномії у межах вибудовування національної та громадянської ідентичності в Україні та Росії, зфокусованість на проблемах національного відродження в Україні на відміну від другорядності цих проблем в російському політичному дискурсі; плюральність (в Україні) та монолітність (в Росії) звернення до релігії як частини офіційного дискурсу державного будівництва; перевизначення «місць пам'яті» радянської та дорадянської історії з наділенням їх протилежними оцінками та значеннями тощо. Ці феномени потребують особливої наукової уваги та дослідження соціокультурних механізмів трансформації української соціальності, особливостей та розходжень розвитку суспільств

¹ Практична культура – поняття, яке наголошує на системі цінностей, смислів, моделей сприйняття, соціальних установок, які реалізуються у повсякденному житті. Поняття походить від розділення М.Я.Данілевським культур на «споглядальну культуру» Сходу та «утилітарно-практичну культуру» Заходу як цивілізаційних типів [докладніше див. 23]

пострадянського простору, який стає все більш мозаїчним та фрагментованим у соціокультурному вимірі, зокрема в Україні та Росії.

Втім, ми будемо звертатися до результатів досліджень російських науковців щодо аналізу радянської системи цінностей та соціальності, зокрема з приводу досліджень місця й ролі життєвого успіху в радянській ідеології та практичній культурі в період розпаду СРСР та початку пострадянської трансформації. Ці дослідження російських соціологів та їх обґрунтування є цілком доречними протягом першої декади пострадянської трансформації, оскільки єдиний простір ціннісного і культурно-ідеологічного впливу радянського суспільства не мав національно-республіканських обмежень, зокрема в Україні та Росії, за умов єдиного офіційно-ідеологічного дискурсу та параметрів структурування цих суспільств, й найсуттєвіші розходження процесів трансформації українського та російського соціокультурного ландшафту починаються з 2000-х років.

Поняття життєвого успіху належить до відмінної від радянського способу життя «культури індивідуального досягнення», яка парадоксально відтворює радянську ідеологему «хто був ніким, той стане всім», або іншими словами «в кожного є шанс зробити себе самому». Це максима суспільства типу «модерн», яка ставить на центральні позиції суб'єктність людини у своєму власному житті, у суспільстві та у взаєминах із природою. Різниця між радянським та західним модерном у цьому вимірі полягає у наданні різної ваги ролі держави та колективу в забезпеченні життєвих шансів. Так, в радянському варіанті найважливішою є не індивідуальне досягнення, а колективна перемога¹ (у війні, у конкуренції з США в освоєнні космосу, соціалістичних змаганнях між трудовими колективами за виконання плану тощо), тоді як в західному варіанті модерну культивується саме індивідуалістське навантаження успішності людини у своєму життєвому шляху, відповідальності за власну біографію.

Процеси багатовекторних перетворень, обумовлених пострадянськими трансформаціями, поставили українське суспільство на перетин, по-перше, ідеологічних закликів «повернутися до Європи» та «наздогнати» модерн, де життєвий успіх та досягнення є центральним стимулом життєдіяльності протягом ХХ сторіччя; по-друге, обмежень пройденого шляху (path dependency), де індивідуальний життєвий успіх є периферійним та неважливим порівняно із «колективними перемогами» радянського типу суспільств; по-третє, викликів глобалізації початку ХХІ століття за часів критики модерну та його кризи, зокрема екологічних викликів, де поняття досягнення успіху ставиться під питання щодо ціни, якою він отримується: «оцінюю свій успіх тим, від чого ти мав відмовитися, аби досягти його». Тут питання про ціну успіху не відноситься до легітимності засобів досягнення успіху (хоча це є важливою рисою пострадянського соціокультурного простору ще одним виміром дослідження життєвого успіху), а саме до принципового питання про сенс життєвого успіху як сенс життя у кар'єрному зростанні, досягненні високих статусів, престижу, влади та багатства. Риторика життєвого успіху увійшла в повсякденний світ масової культури радянської людини з початку 1990-х із динамічною зміною монопольної інформаційної картини світу засобами масової комунікації із рекламою, перекладами бестселерів американської популярної практичної психології, масовим прокатом та розповсюдженням кінофільмів про американську мрію як ідеальний спосіб життя. Перенесення фокусу риторики та ідеології домінування державних та загальносуспільних пріоритетів на повсякдення та індивідуалізований («приватизований») сенс життя перетворює поняття життєвого успіху у важливий компонент актуальних цінностей практичної культури, які реалізують соціальні актори пострадянського суспільства.

Феномен успіху та, зокрема, життєвого успіху, є тим компонентом практичної культури що забезпечує взаємозв'язок культури та суспільства, соціальної структури та дії за допомогою механізму зворотного зв'язку, який виявляється у визнанні, ігноруванні або засудженні практичної реалізації цілей, цінностей і норм, характерних для певного соціального середовища (соціальної групи, класу, страти, суспільства).

У соціологічному значенні поняття "успіх" фіксує переведення індивідуальної дії у суспільне визнання (соціальний факт) певних соціальних практик та потім, відповідно, у відтворюваний структурний елемент суспільства та механізм соціальної мобільності. Успіх у поданому трактуванні виступає як результат взаємодії двох важливих взаємопов'язаних компонентів. З одного боку, це уміння індивіда на свій розсуд розпорядитися наявними в нього ресурсами: як особистісними (талант, здатності, професіоналізм, освіта та ін.), культурними (постановка особистісних цілей та співвіднесення їх із легітимними суспільними цілями та цінностями, обрання засобів досягнення цих цілей, опанування символами суспільного визнання), так і структурними (опанування певними габітусами, посада в певній організації, приналежність до політичної партії тощо), ситуативними

¹ Наприклад, Борис Докторов наголошує на тому, що поняття «перемога» – і перш за все колективна перемога – заміщує в радянській риторичі щодо досягнень поняття індивідуального успіху, а такі герої як, наприклад, Гагарін, були перш за все представниками радянського народу чи СРСР, а не особистостями як такими [докладніше див. 11]

(вміння адекватно реагувати на певні випадки та життєві ситуації, використовувати можливості та оцінювати ризики). З іншого боку, це готовність суспільства, його впливових та повноважних груп (наприклад, еліт, професійних середовищ, мас-медіа) або референтних для індивіда груп, а також соціальних інститутів визнати та відзначити, надати підтримку та винагороду певним досягненням індивіда, виходячи з прийнятих у даному соціальному середовищі символів суспільного визнання, які втілені у системі культури та права, структурі влади, стандартах способу та стилю життя. Таким чином, за допомогою соціокультурних механізмів визнання успіху індивідуальні практики поведінки отримують систематичний "зворотній зв'язок" із структурою суспільства – системою соціальної стратифікації, динамікою соціальних позицій, статусом і престижем як індивідуальних акторів, так і соціальних груп. З боку культури також відбувається «зворотній зв'язок» між цінностями та цілями, які транслює медійний дискурс, родина, школа, референтна група, та тими «приватизованими» (або інтеріоризованими, засвоєними) цілями та цінностями, які індивід вважає за власні та варті досягнення і які складають раціоналізовану компоненту стратегій досягнення життєвого успіху. Таким чином відбувається селекція та плюралізація цілей та цінностей життєвого успіху у певних соціокультурних середовищах та відтворення певних цілей, змістовних значень та цінностей як домінуючих у цих соціокультурних середовищах, а також винесення інших на периферію культурно-символічного обігу та дискурсу.

Доволі часто, коли йдеться про замірювання установок щодо реалізованого життєвого успіху, дослідники вимірюють «задоволеність життям» та «відчуття щастя» (питання «якою мірою ви можете сказати, що ви є щасливі», або формулювання щодо «щастя у сімейному житті» як варіант відповіді про «досягнутий життєвий успіх») і згодом роблять висновки щодо життєвого успіху (К. Крамаренко [18], Л. Бевзенко [14], М. Шульга [5]). Необхідно зазначити, що поняття «щастя» та «відчуття щастя у житті» може бути не пов'язаним із життєвим успіхом, оскільки воно є референтним великою мірою до самовідчуття людини, тоді як поняття життєвого успіху є похідним від самосприйняття людини та сприйняття (оцінки) успіху як такого з боку інших (значущих інших для людини) або суспільне визнання у цілому, тому поняття життєвого успіху є більш соціальним, хоча і приватизованим для людини.

Окрім змістовних значень життєвого успіху у певних соціокультурних середовищах для соціологічного аналізу успіху як соціального феномену є дуже важливими аналіз та оцінка засобів досягнення соціально визнаного життєвого успіху, його соціальна ціна, яка виражається у визнанні чи засудженні й укорінена у культурні традиції соціального середовища суб'єктів. У дослідженнях цих зв'язків прийнято звертатися до типології Р. Мертона щодо типів соціальної поведінки відповідно до цілей та засобів їх досягнення [19, с. 255]. Втім, визначення цих «ідеальних типів» Мертоном було зроблено у межах аналізу суспільства типу модерн, у період домінування метанаративів у культурі та суспільстві, яке можна було охарактеризувати як певною мірою стабільне, відтворюване та великою мірою передбачуване. Тоді можна було казати про девіантну поведінку як таку, що ставить на меті загальноновизнані цілі (наприклад багатство), але для досягнення використовує загальнозасуджувані засоби (наприклад, шахрайство). Проте за часів кардинальних суспільних перетворень ця типологія стає менш адекватною для операціоналізації типів суспільної поведінки, оскільки відбувається плюралізація та інверсія «загальноновизнаного» та множинність «загальноновизначеного», що не дає більше підстав однозначно характеризувати певні цілі та засоби їх досягнення як такі. Наприклад, у 1990-ті роки відбувається інверсія поняття «спекуляція» від загальнозасуджуваного за часів дефіциту засобу досягнення матеріального достатку (через прибуток від різниці у ціні закупівлі та продажу) воно перетворюється у припустимий спосіб визнаної цілі збагачення й стає у поважним та престижним поняттям «підприємництво». Таким чином девіантна поведінка перетворюється на інноваційну практику, легітимується не тільки на рівні певної соціальної групи, а й на рівні суспільства, отримує «зворотній зв'язок» у наділенні цього роду діяльності престижем та згодом формує нову соціально-професійну групу підприємців та бізнесменів. Так, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2007 р. найбільш успішною людиною 40% опитаних вважали «успішного бізнесмена», який поділяв перше рейтингове місце престижних професійних позицій разом із «політиком, депутатом та представником вищої державної влади». Важливим показником є різниця в оцінці бізнесмена як успішної людини молоддю до 30 років (46%) і старшим поколінням (55 років і старші) (35%) [18, с. 349], що свідчить про міжпоколінну динаміку ціннісних оцінок.

Поняття «життєвий успіх» (або «успіх у житті») є категорією повсякденної культури, якою оперують на рівні повсякденного спілкування та раціоналізації власного життя. Саме тому змістовна навантаженість цього поняття полягає у множинності розумінь, які в нього вкладають люди, з одного боку, та особливостей операціоналізації з боку дослідників, що спричинює додаткові ускладнення аналізу феномену життєвого успіху у суспільстві, яке зазнає суттєвої соціокультурної трансформації. Поняття успіху у житті досить часто ототожнюють з поняттям «щастя у житті», особливо коли вимірюють життєві орієнтації та пропонують респондентам закритий набір альтернатив. Наприклад, у моніторингу Інституту соціології НАН України 2007 року питання «Що саме з переліченого Ви відносите до вже досягнутого Вами життєвого успіху?» мало 12 варіантів відповіді [20, с. 478] (див.таблицю 1).

Розподіл відповідей на запитання: «Що саме з переліченого Ви відносите до вже досягнутого Вами життєвого успіху»? (у % до тих, хто відповів)

Варіанти відповіді	
Дружна сім'я	47,7
Наявність кола надійних друзів	30,2
Міцне здоров'я	16,9
<i>Можливість працювати на себе, свою сім'ю, а не на інших</i>	16,9
<i>Можливість займатися улюбленою справою</i>	14,3
<i>Якісна освіта для себе і своїх дітей</i>	11,5
Досягнутий рівень матеріального добробуту	8,8
Професійна кар'єра	5,6
Щасливий випадок	4,8
Можливість добре відпочивати, подорожувати, побачити світ	4,1
Нічого не можу віднести до свого життєвого успіху	16,7
Важко відповісти	5,5

Аналіз розподілу відповідей на приведені вище питання моніторингу ІС НАНУ, на які спираються висновки щодо феномену успіху українських дослідників у зазначених публікаціях (Л. Бевзенко, К. Крамаренко, М. Шульга), мають певні обмеження. Наприклад, висновки щодо ціннісних орієнтацій на здоров'я, сім'ю та надійних друзів подаються в одному переліку із позиціями «досягнутого успіху» - професійна кар'єра, освіта, суспільне визнання, досягнутий рівень добробуту. Це є певною мірою заміщенням та зміщенням понять «успіху» як «можливостей досягнення» з цінностями змісту життя, які складають ядро найбільш консервативних цінностей, і є незмінними як це і демонструють результати моніторингу цінностей в Росії та Україні [21].

Перш за все варто підкреслити важливість у формулюванні питання акценту на «досягнутому» успіху. Досягнути можна лише те, що є ціллю, а не умовою, цінністю чи можливістю. Якщо проаналізувати варіанти відповідей, виходячи з цього, то можна поділити їх принаймні на три типи. По-перше, це поняття якості життя, які лише опосередковано можуть бути пов'язаними із досягненням успіху і, скоріше, є показниками ядра життєвих орієнтацій (установок), серед яких успіх у житті є рівноправним поняттям, а не тим, яке через них розкривається: це «міцне здоров'я», «дружна сім'я», «наявність кола надійних друзів». Скажімо, якби були альтернативи «здоровий спосіб життя», «налагоджений побут», «знайомства з потрібними людьми», їх можна було б віднести до кола досягнутих людиною атрибутів життєдіяльності, що є складовими життєвого успіху, елементами структури цілеспрямованих досягнень. Наприклад, «міцне здоров'я» досягти неможливо, здоров'я є атрибутивною характеристикою фізичного стану людини, на який впливають безліч факторів (від генетичних обумовленостей до способу життя та впливу зовнішнього середовища). За умов різних стартових можливостей та ресурсів опікування за власним фізичним станом досягненням може бути «підтримка відповідного стану здоров'я», що може однаковою мірою відноситись до життєвого успіху як Стівена Хокінга, так і Віталія Кличка. Альтернатива «можливість добре відпочивати, подорожувати, побачити світ», скоріше, є атрибутом способу, умов та якості життя, що також не є безпосередньою характеристикою «досягнення» успіху.

По-друге, в питанні моніторингу є показники саме «успіху, який можна досягти»: «можливість працювати на себе, свою сім'ю, а не на інших», «можливість займатися улюбленою справою», «якісна освіта для себе і своїх дітей», «досягнутий рівень матеріального добробуту», «професійна кар'єра». Ці показники пов'язані не тільки з індивідуальною самореалізацією, але й з такими атрибутами суспільного визнання індивідуальних досягнень, як «добробут», «освіта», «кар'єра». На наш погляд, було б ще більш доцільним включити такі соціальні характеристики досягнутого успіху, як престиж, визнання, авторитет серед колег, статус чи поважна посада, можливість впливати на важливі рішення. Ці характеристики суттєво доповнюють аналіз життєвого успіху його соціальним виміром: реакції суспільства на досягнення людини, який є <<зворотнім зв'язком>> вписаності індивідуального успіху в соціальні структури як соціальний вимір життєвих шансів людини й однаковою мірою характеризують життєвий успіх в науці, виробництві, політиці, шоу-бізнесі, медицині, бізнесі, релігії, мистецтві й будь якій іншій сфері самореалізації людини у суспільстві.

І, нарешті, в цьому переліку варіантів відповідей залишається те, що в аналітиці життєвого успіху прийнято протиставляти поняттю «досягнення успіху», а саме - «щасливий випадок», який «досягти» ніяк неможливо, тому що він залежить від збігу обставин, а не цілей та дій людини. Щасливим випадком можна скористатися у досягненні власних цілей, і в цьому випадку він може мати значення у досягненні життєвого успіху, проте у поданому формулюванні про це не йдеться.

Усі ці альтернативи представлено одним переліком як «результати досягнення успіху», з яких респондент може вибирати те, що властиво його життю, тому й отримані результати демонструють еkleктичну

картину і мало що говорять про феномен саме «досягнення життєвого успіху», який намагаються аналізувати дослідники за цим одномірним розподілом (див., наприклад, М. Шульга [5, с. 289], К. Крамаренко, [18, с.352]).

Досягнення життєвого успіху як феномен культури, що є інтегративним щодо цілей, цінностей, спрямованості активності людини та її положення в системі соціально-структурних позицій, особливо важливі у дослідженні динаміки соціальних нерівностей. У системі нерівностей суспільства уявлення про перспективи соціальної мобільності — можливість підвищувати свій статус, досягати вищих посадових позицій є одним з ключових проявів досягнення життєвого успіху. Сприйняття відкритості та доступності соціальної мобільності є характеристиками оцінки можливостей досягати соціального успіху в межах структур соціальної нерівності. Так, за даними модулю з дослідження нерівностей Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP) 2009 року [22], переважна більшість опитаних (62%) погоджується з тим, що для того, аби зробити кар'єру в Україні та просуватися до вищих посад, треба бути корумпованим, і лише 16% вважають, що це радше не так це найвищі показники з усіх країн, що брали участь в опитуванні (див. рисунок 1).

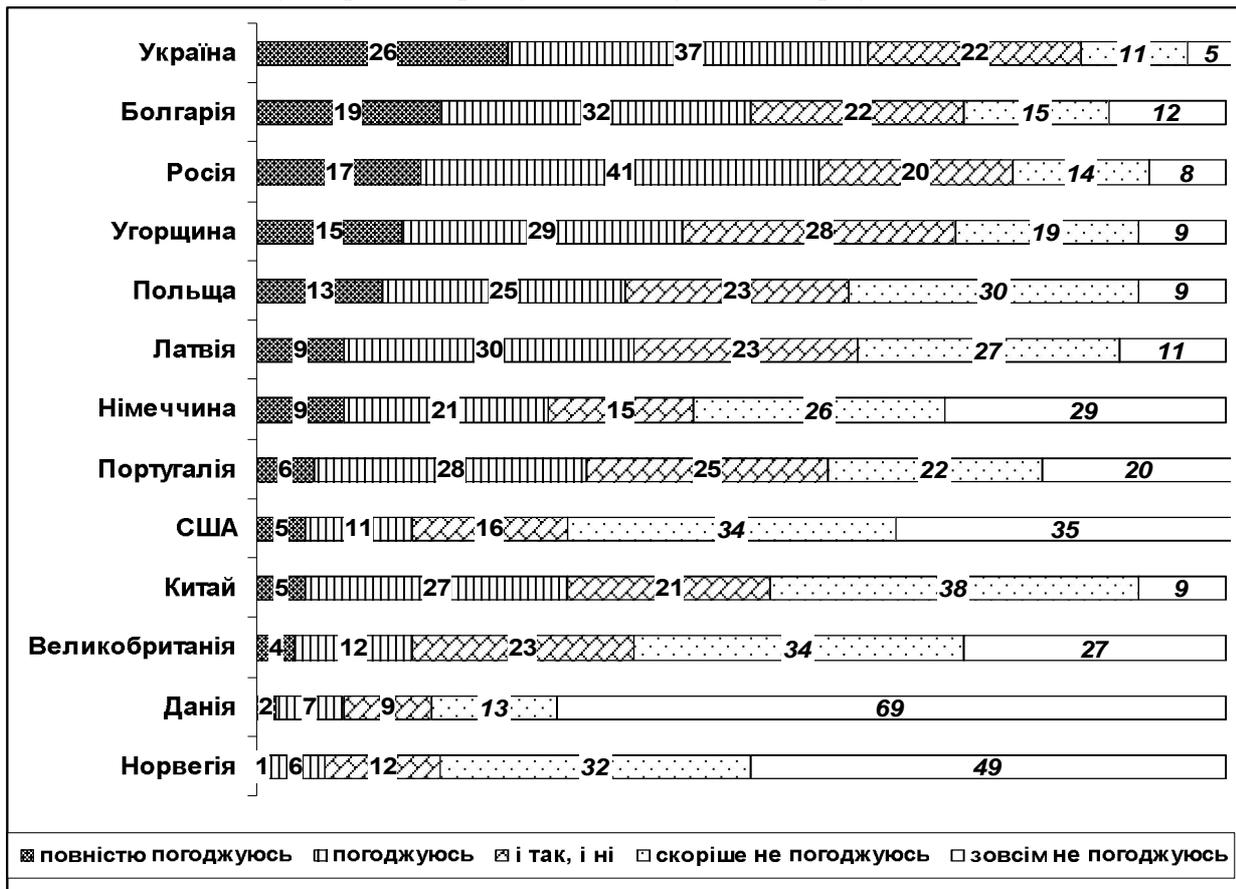

Рисунок 1. Міра згоди респондентів з твердженням, про те, що для того, щоб сьогодні зробити кар'єру, просуватися до вищих посад потрібно бути корумпованим (у % до опитаних, дослідження ISSP 2009)

Оцінки наявних ресурсів досягнення успіху є складовою загального бачення структурних можливостей та власних перспектив у цьому процесі, тому це питання є важливою частиною досліджень життєвих шансів як складової життєвого успіху у вимірі соціальних нерівностей. Ці уявлення людей про сукупність ресурсів, які необхідно мати для того, щоб просуватися на більш привілейовані позиції, зробити кар'єру, досягти життєвого успіху в сучасному суспільстві, у ISSP - 2009 вимірювались за оцінками ступеню важливості тих чи інших ресурсів за 5-бальною шкалою. За даними дослідження, в Україні найважливішим для досягнень у житті люди вважають власні зусилля, аніж соціальне походження та «незмінні» характеристики людини (такі, як національність, сповідання релігії, стать). Так, першим за ступенем значущості у досягненні життєвого успіху є хороша освіта, яку має здобути людина (70% позначили, що це «надзвичайно та дуже важливо» і ще 22% - «помірно важливо»), на другому місці – наявність особистих зв'язків з «потрібними» людьми (58% «надзвичайно та дуже важливо», 29% - «помірно важливо»), третє місце за значущістю – це необхідність важко та сумлінно працювати (57% «надзвичайно та дуже важливо», 28% - «помірно важливо»), на четвертому місці стоїть наявність власних амбіцій та честолюбства (45% «надзвичайно та дуже важливо»,

36% - «помірно важливо») (див. табл. 2.). Така комбінація найважливіших, за думкою опитаних, ресурсів, з одного боку, підкреслює розширення індивідуалістичного бачення відповідальності за власну долю сучасних українців. Проте, з іншого боку, важливим ресурсом залишається спадкоємець радянського «блату» як для життєвого успіху та кар'єри, адже особисті зв'язки з «потрібними» людьми відіграють для просування, як вважають опитані навіть більш важливу роль, ніж зусилля, амбітність людини та навіть, походження з багатії родини. До речі, наступними за значенням є саме родинні ресурси – матеріальний статок та освіта батьків: походження з багатії родини «надзвичайно та дуже важливо» на думку 43% опитаних, для 27% це є «помірно важливим», а хороша освіта батьків значуща («надзвичайно та дуже важливо») на думку 40% респондентів, для 32% вона «помірно важлива». Якщо звернутись до питання щодо значення корумпованості у просуванні та кар'єрі, то за цими даними можна побачити, що, за думкою опитаних, корумпованість у першу чергу означає знайомства та особистісні зв'язки з потрібними людьми, аніж хабарництво. Проте й хабарі мають значення при просуванні, адже приблизно кожний четвертий респондент відмічає, що давати хабарі є «надзвичайно та дуже важливо» (23%), ще 25% вважає, що це важливо певною мірою, тобто на загал майже половина опитаних визнає хабарництво як важливий елемент просування, і тільки третина опитаних (34%) його заперечує.

Якщо порівняти рейтинги важливості ресурсів у досягненні життєвого успіху в різних країнах (таблиця 2), то комбінація перших чотирьох та останніх за важливістю ресурсів дуже подібна, що свідчить про розповсюдженість та узгодженість у соціокультурному просторі ідеальних типів життєвого успіху. Проте нечисельні відмінності досить яскраво свідчать про особливості впливу пройденого шляху на соціальне сприйняття найбільш та найменш важливих ресурсів досягнення. Так, перші дві рейтингові позиції в США займають індивідуальна орієнтованість на досягнення успіху (мати амбіції та сумлінно працювати) із найбільшим наближенням до полюсного варіанту («надзвичайно важливо»). В Польщі мати амбіції як ресурс досягнення успіху також опинилось на першому місці, тоді як в Україні та Росії цей персональний компонент оцінюється як важливий, але не найголовніший, набагато важливішим в Україні вважають освіту та особисті зв'язки з «потрібними» людьми, тоді як в США та Польщі цей ресурс опинився на четвертому місці. Найменш важливим у досягненні життєвого успіху в Україні та Росії є сповідання певної релігії, тоді як в США на останньому місці рейтингу опинилось хабарництво, а в Польщі - національність.

Таблиця 2.

Рейтинг оцінки важливості ресурсів у досягненні життєвого успіху*

	Україна N=2012			Польща N=1263			Росія N=1603			США N=1581		
	середнє (mean)	Стд. відхилення	Рейтинг									
Наскільки важливим є												
...особисто здобути хорошу освіту?	1,98	0,95	1	1,75	0,62	2	2,13	0,91	1	1,83	0,67	3
...мати особисті зв'язки з «потрібними» людьми?	2,18	1,0	2	2,11	0,87	4	2,29	1,03	3	2,57	0,86	4
...важко та сумлінно працювати?	2,26	1,08	3	1,92	0,73	3	2,13	0,99	2	1,6	1,98	1
...для людини мати амбіції, честолюбство?	2,45	1,04	4	1,74	0,73	1	2,41	1,01	4	1,7	0,67	2
...походження з багатії родини?	2,68	1,19	5	2,68	1,08	6	2,89	1,18	6	3,14	1,08	6
...мати батьків із хорошою освітою?	2,74	1,13	6	2,46	0,93	5	2,86	1,06	5	2,6	0,89	5
...мати зв'язки у політичних колах?	2,90	1,27	7	2,98	1,18	7	3,24	1,28	7	3,38	1,02	7
...давати хабарі?	3,19	1,25	8	3,7	1,25	8	3,46	1,19	8	4,58	0,77	11
...бути чоловіком чи жінкою?	3,89	1,07	9	3,87	1,2	9	3,87	1,12	9	3,96	1,02	9
...національність?	4,09	1,02	10	4,15	1,08	11	4,05	0,97	10	3,95	1,04	8
...релігія, яку сповідує людина?	4,19	1,03	11	4,07	1,07	10	4,29	0,91	11	4,06	1,09	10

*Формулювання питання: «Оцініть, будь ласка, наскільки важливим для того, щоб зробити кар'єру, досягти успіху є...» (порівняння середніх (mean), шкала від 1(надзвичайно важливо) до 5 (взагалі не важливо), ISSP 2009)

Такий розподіл уявлень про важливі у досягненні життєвого успіху ресурси дає можливість аргументувати високий рівень спрямованості людей на власну соціальну мобільність чи, іншими словами, орієнтацію на власні зусилля у покращенні свого положення, а не традиційні орієнтації на спадкоємність

статусів; що, у свою чергу, є важливою характеристикою сучасного («модерного») суспільства. Такі модерні орієнтації можуть слугувати засадами для певного оптимізму щодо орієнтації людей на можливість життєвих досягнень, якщо докласти для цього власних зусиль, та уявлення людей про те, що саме такі якості будуть оцінені суспільством у просуванні до кращих позицій. Особливістю українського варіанту уявлень про шляхи досягнення успіху є також надання великого значення соціальним зв'язкам та знайомствам у просуванні до вищих посад, але, як виходить з структури вагомості ресурсів досягнення, ці знайомства є не стільки набобками батьків та родини, скільки власне людини, що також є важливим показником налаштованості на власний досвід та зусилля, відповідальні за покращення соціальних позицій.

Системні трансформації пострадянського типу суспільства протягом останніх двадцяти років поступово змінюють ціннісні орієнтації, що стосуються поведінкових стратегій, пов'язаних із відтворенням та опануванням системами соціальних нерівностей. Спрямованість на досягнення життєвого успіху є феноменом культури, який поєднує установки щодо цілей, цінностей та спрямованості активності людини на поступову зміну її положення в системі соціально-структурних позицій, що є важливим фактором динаміки соціальних нерівностей в умовах трансформації пострадянського типу суспільств.

Література:

1. Якуба Е.А. Социология. Учебное пособие для студентов. / Якуба Е.А. – Харьков: "Константа", 1996. – 192 с.
2. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton University Press, 1990. – 484 p.
3. Головаха Е.И., Сохань Л.В. и др. Психология жизненного успеха. Опыт социально-психологического анализа преодоления критических ситуаций. / Сохань Л.В., Головаха Е.И., Тихонович В.А., Ануфриева Р.А. – К., 1995. – 150 с.
4. Бевзенко Л. Зміст життєвого успіху: соціально-культурологічний контекст / Бевзенко Л. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №1. – с.34-51
5. Шульга М. Орієнтація на успіх як стиль життя / Шульга М. // Стилі життя: панорама змін / за ред. М.О. Шульги. – К.: ІС НАН України, 2008. – С. 274-290
6. Панина Н. Структура факторов политического успеха как показатель политической направленности развития электоральной системы. / Панина Н. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 39 - 62.
7. Бабенко С.С. Жизненный успех: интерпретации, стратегии, практики (социологический анализ). / Бабенко С.С. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер.: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2004. – № 621. – С. 158-165.
8. Бевзенко Л. Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Бевзенко Л. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №4. – с.132-151
9. Гудзенко О.З. Життєвий успіх особистості як соціокультурний феномен. Автореферат на здобуття наук.ступеня канд.соціол.наук. / Гудзенко О.З. – Харків, 2011. – 19 с.
10. Согомонов А. Ю. Генеалогия Успеха и Неудач. / Согомонов А. Ю. – М.: Центр социологического образования ИС РАН, 2005. – 384 с.
11. Докторов Б. Есть ли победители и побежденные в постсоциалистической России? [Электронный ресурс] / Докторов Б. – Режим доступа: http://www.pseudology.org/Gallup/Winners_Loosers.htm
12. Дубин Б. Успех по-русски / Дубин Б. // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 1998. – № 5(37). – С. 18-22
13. Прокофьев А.В. Плюрализация успеха: проблемы и парадоксы [Электронный ресурс] / Прокофьев А.В. // Этическая мысль. Вып. 7 / Под ред. А.А. Гусейнова. – М.: ИФРАН, 2006. – Режим доступа: <http://www.mion.novsu.ac.ru/gev/projects/success/forum/P1>
14. Бевзенко Л. Стили жизни переходного общества. - К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. – С. 36-75.
15. Панина Н.В. Аномия у посткоммунистичному суспільстві / Панина Н.В. // Політичний портрет України. - 1996. - N17. - С.46-52.
16. Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине / Головаха Е.И., Панина Н.В. // Общественные науки и современность. – 2008. – № 6. – С. 5-10.
17. Головаха Е.И., Панина Н.В. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 5-22
18. Крамаренко К. Життєвий успіх у контексті соціальних уявлень населення // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін \ за ред. В.Ворони, М.Шульги, - К.: ІС НАНУ, 2007. – С. 346-355
19. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. / Мертон Р. – М.: АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с.
20. Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін \ за ред. В.Ворони, М.Шульги, - К.: ІС НАНУ, 2007. – 544 с.
21. Базовые ценности россиян. Социальные установки. Жизненные стратегии. Символы. Мифы. / отв. ред. Рябов А.А. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2003. – 448 с.
22. ISSP – International Social Survey Program. Social Inequalities 2009 / [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.gesis.org/en/issp/news/article/issp-2009-social-inequality-iv-final-release-is-available-v200/>
23. Данилевский М.Я. Россия и Европа. – СПб. 1895. [Электронный ресурс] / Данилевский М.Я.– Режим доступа: http://imwerden.de/pdf/danilevsky_russia_i_evropa_1895.pdf